

Memorie interdiscursivă în textele Hertei Müller

Ancuța GORBAN-COJOCARIU

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

anca.cojocariu@yahoo.com

Abstract: In most of her books Herta Müller has a discourse which is dominated by the political reality of the communist regime or by the World War II period. The novel “The Hunger Angel” brings forward a striking cognitive reality, also a shocking one, which reflects into a series of memory elements at the level of the discourse.

Herta Müller’s discourse is built as an intratextual memory and the text succession creates a true discursive community. The relationship between the writer and the discursive memory is uncommon because Romanian as a language acts mostly on German, ensuring its identity through a series of conservation mechanisms of the discursive memory.

Keyword: *text memory, history, discourse, mentality, Herta Müller.*

Lucrarea de față aduce în prim plan doua concepte fundamentale, memorie și discurs în textele Hertei Müller. Studiul vizează analiza unor aspecte lingvistice, istorice și literare cu scopul de a ilustra în ce măsură limba scriitoarei constituie un depozitar al memoriei unor evenimente și a unor fapte istorice relevante pentru omenire. Al Doilea Război Mondial și a consecințele acestuia sunt exploatate dintr-o perspectivă inedită, ca evenimente reflectate în discursul scriitoarei de limbă germană și română. Pornim în demersul nostru de la ideea foucaultiană conform căreia realitatea este conținută în ansamblul de discursuri raționale și ficționale pe care vorbitorii îl elaborează de-a lungul istoriei lor. Această realitate devine pentru Herta Müller sursa unui discurs catalizator, a „unui lirism concentrat și a unei proze pline de sinceritate” (motivația juriului Nobel 2009).

Cuvântul *memorie* dezvoltă o multitudine de semnificații. Pe de o parte, memoria este o facultate a ființelor care le permite să rețină fapte, emoții, idei, imagini, cuvinte, sunete, cifre și litere. Pe de altă parte, este știut faptul că *realizarea discursului antrenează memoria* ca importantă sursă constitutivă, în planurile complementare textualității și istoriei. Teoriile lingvistice alimentează ideea că, adesea, contextul (istoric, în cazul nostru) nu constituie un element exterior, ci o realitate cognitivă, deoarece situația extralingvistică și cunoștințele generale despre lume au o reprezentare internă în forma unor elemente de memorie. Astfel, un discurs nu se poate desfășura într-un spațiu textual limitat, ci se construiește progresiv ca memorie intratextuală ce trimite constant la un enunț anterior. Memoria devine, astfel, un fenomen al interiorității ființei și a lumii pe care ea o clădește. Memoria explică istoria și timpul pe înțelesul omului pentru ca, mai apoi, să dobândească sens prin conștiință. Memoria se manifestă în discurs, iar discursul devine text. Ajungem, așadar, la o memorie a autorului care produce discursul, în care se reflectă întreaga sa

realitate, și o memorie a discursului și, implicit, a textului pe care el îl produce, unde se proiectează o serie de elemente din memoria proprie. În această memorie a textului există mereu o direcție caracterizată de intenționalitate, dată de conștiința autoarei și de modul în care aceasta prelucrează conștiința. Putem considera astfel că discursul este susținut și de memoria altor discursuri, căci el nu este, de fapt decât un efect al unui enunț anterior. În acest sens, prin succesiunea de texte se poate constitui o memorie interdiscursivă ce operează pe trei paliere:

1) o memorie a discursurilor, care se constituie din cunoașterile și credințele despre lume și care formează comunitățile discursive;

2) o memorie a situațiilor comunicării, care se constituie din dispozitivele și convențiile comunicării și care formează comunitățile comunicaționale;

3) o memorie a formelor, care se constituie din maniera de a expune și din stilul de a vorbi și care formează comunitatea semiologică.

Căci, orice gen de discurs depinde de o relație cu memoria, unele enunțuri fiind conservate, iar altele nu; limba însăși, ca activitate, își asigură identitatea prin modalitățile specifice de preservare a memoriei discursive.

Dacă în literatură Henri Bergson și Marcel Proust vorbesc despre memoria voluntară și memoria involuntară, în domeniul științelor limbajului Mihail Bahtin introduce conceptul de „cronotop”, pentru a marca legătura dintre timp, spațiu și istoria din care ia naștere memoria identitară a individului: „În cronotopul artei literare are loc fuziunea semnelor spațiale și temporale într-un întreg inteligibil și concret. Aici, timpul se condensează, devine compact, vizibil pentru artă, în timp ce spațiul se intensifică, se adâncește în mișcarea timpului, a subiectului, a istoriei...” [Bahtin, 1978: 237]. Din altă perspectivă, Dominique Maingueneau [2002: 371-372] definește memoria discursivă în termenii relațiilor sale cu „textul”, „interdiscursul” și „conservarea”: „Se vorbește uneori de memorie discursivă pentru a ține cont de creșterea progresivă a cunoștințelor împărtășite de interlocutori în timpul unui schimb. Acest lucru este privilegiat de anaforă”. Contextul devine „fenomen eminent al memoriei”, o realitate cognitivă în perspectivă lingvistică sau extralingvistică [Kleiber, 1994: 103, 9-22]. Tot Maingueneau definește memorie intratextuală ca spațiu în care un discurs oarecare se referă la un altul, anterior. Cuplul terminologic memorie externă/memoria internă caracterizează orice formație discursivă: „Discursul se bazează pe o Tradiție, dar creează treptat propria tradiție. Aici, memoria nu este psihologică, ea face un întreg cu modul de existență al fiecărei formații discursive [...]”. La rândul ei, Sophie Moirand [1999: 145-184] aduce în prim plan conceptul de „memorie interdiscursivă”, „din formulele recurente care, în mod necesar, aparțin discursurilor anterioare și care, operând sub regimul aluziei, participă la interpretarea acestor evenimente” [Moirand, 1999: 173].

Aceste concepte constituie punctul de plecare în analiza discursului Hertei Müller, o scriitoare germană de origine română, profund marcată de regimul opresiv și de experiența din cel de-al Doilea Război Mondial atât a părinților cât și a prietenilor.

Acțiunea romanelor semnate de Herta Müller se petrece în România și în Ucraina, autoarea făcând referire adesea la regimul comunist și la situația șvabilor din Banat, comunitate din care ea însăși făcea parte. Ea a publicat cărți și înainte de a părăsi România însă a avut de suferit de pe urma Securității căci averea tatălui fusese confiscată de către regimul comunist, iar mama ei fusese deportată cu forța în Uniunea Sovietică. Așa ia naștere personajul central al romanului *Îngerul Foamei*, Leo Auberg, un român de origine șvabă care urmează să fie, la începutul anului 1945, deportat alături de alți conaționali de-ai săi în Ucraina din simplul motiv că era de origine germană. Vecinii îi oferă tot feluri de

lucruri mai mult sau mai puțin utile, pe care Leo le pune în cutia unui gramofon, care-i servește pe post de geamantan („Tot ce am iau cu mine”, aceasta fiind și prima frază din care și totodată titlul acesteia în varianta engleză). Leo străbate România îndesat într-un vagon alături de alții ca el pentru ca mai apoi să ajungă în gulag. Din acest moment acțiunea devine liniară, cu numeroase trimiteri la memorie și nenumărate descrieri ale obiectelor de care se servește, a mâncării pe care și-o imaginează, dar mai ales a stărilor (despre oameni stricți, alcoolul din cărbune, îngerul foamei, plopi negri, lopata, cărbune) printre care sunt inserate și câteva povestiri (cazul pâinii furate, povestea celor 10 ruble). După cinci ani petrecuți în lagăr, Leo și celelalte persoane care au supraviețuit se întorc în România. Protagonistul întâmpină dificultăți când vine vorba de reintegrare căci experiența lagărului își spune cuvântul. La îndemnul bunicului său Leo se angajează într-o fabrică, iar mai târziu se căsătorește. După cum mărturisește autoarea, romanul de față se bazează pe mărturiile poetului Oskar Pastior, alături de care și-ar fi dorit să scrie această carte. Oskar a murit, însă, înainte ca Herta Müller să înceapă adaptarea însemnărilor și transformarea lor în ceea ce avea să devină romanul de succes *Îngerul Foamei*. Discursul stă sub semnul foamei, a nopților nedormite din pricina puricilor și a păduchilor, precum și frigului sau a muncii forțate. Capitolele tratează o multitudine de aspecte legate de viața în gulag, de la visele legate de mult dorita mâncare, la descărcatul vagoanelor de cărbuni și până la cimentul care le intră în plămâni. Nu este vorba de compătimire, nici măcar de acceptare, ci de un anumit grad de ireal introdus în viața cotidiană pentru a putea trăi fără să te alienezi complet. Căci îngerul foamei este o nălucire, o fantasmă care îi șoptește în ureche, care-l îndeamnă să ascundă în sticle ciorba de varză, care îi salvează viața și îl salvează pe el de la nebunie. Foamea devine un personaj, dezvoltă un discurs prin conexiunea care se stabilește între membrii comunității. Fără ură, fără să gândească, fără să stărnească vreun fel de antipatii între ei, membrii comunității vorbesc aceeași limbă. Ceva instinctiv, precum foamea. Episoadele de cruzime alternează cu dovezile de umanitate. Întregul univers se restrânge la gesturile și obiectele simple, la foamea de zi cu zi, la prietenii pe muchie de cuțit. A-ți pastra umanitatea în astfel de condiții înseamnă a te implica sufleteste în relația cu obiectele banale. O lopată de încărcat carbuni poate deveni hrană pentru suflet și minte.

Memoria colectivă devine memorie personală. Iar suferința se transpune în discurs. Pe de o parte în discursul scriitoarei, pe de altă parte în discursul traducerii. În acest context, scriitoarea devine ea înseși o identitate culturală nouă, iar discursul său o sursă de transfer inter- și intracultural. În zona Banatului copilăriei sale, limba germană a influențat limba română atât spațial (diatopic) cât și socio-cultural (diastatic). Influența a fost automat reciprocă în funcție de intensitate. Într-un spațiu al minorităților germane limba acestora suferă influența limbii de la centru, literare, suferă totodată influențele dialectale din zonă și, implicit influențele de reciprocitate cu limba română. Așa cum germana a influențat limba română în variantele ei dialectale sau în variant literară, tot astfel limba germană vorbită de minoritățile germane suferă un proces de influență raportat deopotrivă la limba germană literară din Germania și la limba română vorbită pe teritoriul țării, în zonele de vest. Scriitoare însăși amintea „atunci când scriu, româna scrie și ea cu mine, pentru că o am crescută în privire. Comparațiile prindeau viață, cuvinte românești migrau în cuvintele mele nemțești. În română există cuvintele «cer» și «cerere» – așadar, o cerere românească e o petiție adresată cerului și, prin urmare, degeaba o faci. Mereu îmi veneau în minte asemenea gânduri. Cu cât păreau mai ireale, cu atât prindeau mai exact realitatea”, scrie Muller și revine de mai multe ori la această relație notând câteva dintre cele mai organice raportări la limba română pe care le poți citi azi. „Româna se amestecă mereu în

ceea ce scriu”, spune ea la un moment dat despre limba pe care a descris-o ca „voluptuoasă, obraznică și tulburător de frumoasă”.

Astfel, opera Hertei Müller se remarcă printr-o germană în care pare a sălășlui limba română, după cum ea însăși spunea. Dialectul șvăbesc învățat în satul natal se apropie de germana literară, dar realitățile românești referitoare la regimul comunist sau la gulag nu și-au găsit mereu „sălășluirea” în limba maternă a Hertei, necesitând apelul la termeni și structuri specifice limbii române sau la invenții de cuvinte. Neologisme precum Atemschaudel (Leagănul respirației) sau fraze și expresii de genul „broasca germană”, „făcătorul de cimitire” sau „a cădea din frică în frica sigură”, creează imagini poetice inedite care surprind esența experiențelor de persecuție, violență și teroare. De asemenea, sintagma „a freca menta” explicată de scriitoare „a-ți omori timpul, când te faci că te ocupi cu ceva” nu are în limba germană un echivalent cantitativ, astfel că doar în actul traducerii structura relevă conținutul inițial.

Această analiză constituie doar un punct de plecare pentru studii ulterioare. Remarcăm limbajul transcultural al scriitoarei, de altfel, singurul mijloc în care are sentimentul de a fi acasă.

Herta Müller gravitează neobosit în jurul formelor de totalitarism, fie el comunism sau gulag, iar majoritatea textelor sale se bazează în mare parte pe propriile experiențe traumatiche din România comunistă, însă forța imaginației Hertei Müller reușește să expună suferința general în sistemele dictatoriale. Examinând efectele de teroare și persecuție pe diferite personaje, Müller arată că suferința ei nu a fost unică. În acest fel, ea dă voce numeroaselor victime reduse la tăcere și descoperă aspecte mici sau necunoscute ale atmosferei apăsătoare din sate șvab-bănățene de după al Doilea Război Mondial și a persecuției sub regimul totalitar al lui Ceaușescu. Pe fondul acestei culturi, cu vizibile interferențe româno-germane, scriitoarea minoritară Herta Müller se înscrie într-un context lingvistic unic, diferit de tot ceea ce-ar putea constitui un model de analiză.

BIBLIOGRAFIE

- *** 1986. *Interferențe culturale româno-germane*, volum îngrijit de Andrei Corbea și Octavian Nicolae, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioana Cuza”.
- Bahtin, Mihail, *Probleme de literatură și estetică*, trad. De N. Iliescu, prefață de Marian Vasile, București, Univers, 1982.
- Bidu-Vrânceanu, Angela, Călărășu, Cristina, Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana, Mancaș, Mihaela, Pană-Dindelegan, Gabriela, 2001. *Dicționar de științe ale limbii*, București, Editura Nemira.
- Bîrleanu, Ion-Horia, 1994. *Geografia lingvistică românească fără prejudecăți*, în „Academica”, anul IV, nr. 12 (48).
- Cornea, Andrei, 1998. *Eclesiografia. Mentalități culturale și forme artistice în epoca romano-bizantină (300-800)*, București, Editura Teora.
- Coșeriu, E., 1970. *Bedeutung und Bezeichnung im Lichte der strukturellen Semantik* din volumul *Sprachwissenschaft und Übersetzen* de P. Hartmann & H. Vernay, Munchen, Ed. Hueber, pp.104-121.
- Coșeriu, E., 1994. *Lingvistica din perspectiva spațială și antropologică*, Chișinău, Trei studii „Știința”.
- Coșeriu, E., 2000. *Lección de lingvistică generală*, Chișinău, Editura ARC.
- Coșeriu, Eugen, 2000. *Lección de lingvistică generală*, Chișinău, Editura ARC.
- Coteanu, I., 1961. *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, Editura Științifică.
- Croce, B., 1970. *Estetica privită ca știință a expresiei și lingvistica generală*, București, Editura Univers.

- Eco, U., 2002. *În cautarea limbii perfecte*, Iași, Editura Polirom.
- Kleiber, Georges, 1994. „Context, interpretare și memorie: abordare standard vs. abordare cognitivă”, în *Limba franceză*, pp. 103, 9-22.
- Mangueneau, Dominique, Charadeau, Patrick, *Dictionnaire d'analyse du discours*, Paris, Le Seuil, 2002, p. 175.
- Moirand, Sophie, 1999. „*Les indices dialogique de contextualisation dans la presse ordinaire*” *Cahiers de praxématique*, 33, University Montpellier III, pp. 145-184.
- Munteanu, Cristinel, 2008. *Un vechi precursor al lui Eugeniu Coșeriu în privința tehnicii colajului: (Pseudo)Hermogenes din Tarsus*, în Cristinel Munteanu (editor), *Discursul repetat între alteritate și creativitate. Volum omagial Stelian Dumitrăcel*, Iași, Editura Institutul European, p. 175-197.
- Nagy, Rodica, 2002. *Dicționar de analiză a discursului* (Dominique Mangueneau, pp. 371-372), Iași, Editura Institutul European.
- Nagy, R., 2005. *Sintaxa limbii române. Unități, raporturi și funcții*, Iași, Editura Institutului European.
- Oprea, I., 1992. *Lingvistică și filozofie*, Iași, Editura Institutul European.
- Oprea, I., 2007. *Elemente de filozofia limbii*, Iași, Editura Institutului European.
- Platon, 1983. *Opere*, IV, Ediție îngrijită de Petru Creția, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Robins, R.H., 2003. *Scurtă istorie a lingvisticii*, Iași, Editura Polirom.
- Vossler, K., 1925. *Geist und Kultur in der Sprache*, Heidelberg, Winter.